

Н. О. БОГДАНОВА

(Бахчисарай)

МОГИЛЬНИК I ст. до н. е.— III ст. н. е., БІЛЯ с. ЗАВІТНЕ, БАХЧИСАРАЙСЬКОГО РАЙОНУ

У 1953 р. на околиці с. Завітне, яке розташоване за 13 км на північний захід від Бахчисарая, був виявлений великий могильник на горбах, які тягнуться з південного заходу на північний схід. За 300 м на північний схід від нього знаходиться городище, що лежить на плоскій вершині підвищення лівого берега р. Алма¹.

На околицях села є ряд пам'яток, які відносяться до часу існування скіфської держави в Криму: велике поселення біля підніжжя горба, на якому розташоване городище, і двоє невеликих поселень, одне — на горбі на північний схід від могильника, друге — на західних горбах. На березі р. Алма виявлено сліди меншого могильника².

Основним об'єктом дослідження Бахчисарайського історико-археологічного музею на протязі семи років був могильник I ст. до н. е.— III ст. н. е., який належав, очевидно, населенню городища і поселення, розташованих недалеко від нього. Територія могильника добре локалізується, оскільки горби, на яких він знаходиться, з трьох сторін оточені ріллею, на якій матеріалу, синхронного могильнику, не було знайдено.

За час робіт на могильнику досліджено 2550 м². Крім трьох основних розкопів (А, Б, В), закладених у північній і центральній частинах могильника, був закладений невеликий розкоп Г, площею в 200 м² на його південно-східній околиці (рис. 1). По всій гаданій території могильника закладено 19 п'ятиметрових розвідкових шурфів, які дають можливість точніше визначити його межі і підрахувати загальну площу (близько 2 га).

Могильник має ранні поховання, які відносяться до I ст. до н. е.— I ст. н. е., і пізні — до III ст. н. е. Ранні поховання являють собою прямокутні ґрунтові ями і могили з «заплечиками» і концентруються, головним чином, в північно-східній частині могильника. Пізні поховання (плитові могили та могили з кам'яними засипками) були розташовані в центральній його частині.

Більшість могил датується II ст. н. е., часом, коли, очевидно, цей район і був найбільш густо заселений.

¹ Розкопки городища провадилися Бахчисарайським історико-археологічним музеєм і Інститутом археології АН УРСР в 1954 і 1959—1961 рр. Див.: Т. Н. Вьотская, Отчеты о раскопках городища Алма-Кермен у с. Заветное в 1959 — 1960 гг., Научовий архів ІА АН УРСР.

² Е. В. Веймарн, Отчет о работе горного отряда археологической экспедиции Крымского филиала АН УССР и Бахчисарайского музея, Научовий архів ІА АН УРСР.

Могильні споруди

Розкопками досліджено 209 могил. За типом поховальних споруд вони поділяються на такі сім груп: ґрунтові прямокутні ями (58), могили з кам'яними засипками і насипами (59), підбійні могили (43), могили, обкладені з боків і перекриті зверху кам'яними плитами (18), могили з «запличиками» (5), склепи (1), поховання в амфорах (1).

В 20 могилах тип поховальних споруд не виявлено, бо могили знаходились близько від сучасної поверхні і були зруйновані.

Переважає тип могил (близько 60%) — це ґрунтові прямокутні ями і ями з кам'яними засипками. Перші, як правило, врізані в щільну материкову глину, мали довжину до 2 м, ширину — від 0,5 до 1 м, глиби-

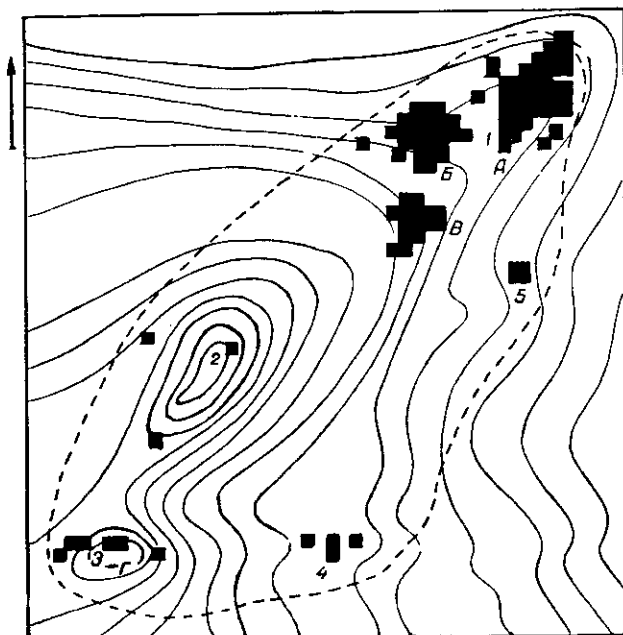

Рис. 1. План розкопів.

ну залягання кістяка — від 0,4 до 1,1 м (рис. 2, 1). Часто в засипці зустрічались сліди тризни: вуглики, дрібні кальциновані кісточки, уламки світлоглиняних ліпних горшків і амфор.

Могили з кам'яними засипками відзначались більшою шириною могильної ями: від 0,9 до 1,8 м при довжині 2—2,2 м. Глибина залягання кістяка від 0,6 до 1,1 м (рис. 2, 3). Інколи вздовж східної стінки вирізувались східці висотою 0,1—0,2 м і шириною 0,2 м. Кам'яна засипка складається з різного розміру каменів, які інколи виступають над сучасною поверхнею ґрунту. При похованні труп злегка засипали землею, а потім могильну яму закладали камінням. Інколи між рядами каменів було від 3 до 5 прошарків землі, змішаної з попелом і фрагментами ліпного посуду, очевидно, сліди тризни. Цей ритуал очищення вогнем, зв'язаний з поховальною тризною, очевидно, повторювався кілька разів, у результаті чого і з'явилися прошарки. Могили з подібними слідами тризни концентрувались в південно-західній частині могильника (розкоп Г).

В 1959 р. було відкрито квадратну яму з кам'яною засипкою, орієнтовану по лінії захід—схід. Біля південної стінки знаходився кістяк, а біля північної — три червонолакових посудини I ст. н. е., які стояли на земляному уступі шириною 0,2 м. Тут же була знайдена бронзова пан-

тікапейська монета IV ст. до н. е. з дірочкою для підвішування, яка, проте, не може датувати поховання, у зв'язку з тим, що довгий час використовувалась як прикраса. Подібні могильні ями були відомі в сарматських могильниках Поволжя і Приуралля³. Можливо спорудження подібного типу могил в Криму є лише відголосок сарматської культури, яка проникла в ці райони.

Підбійні могили мали слабо виражені і нерідко осілі підбої, розміщені з східного боку колодязя, закладені рядом каменів, поставлених інколи похило до похованого. Інколи застосовувались уже оброблені ка-

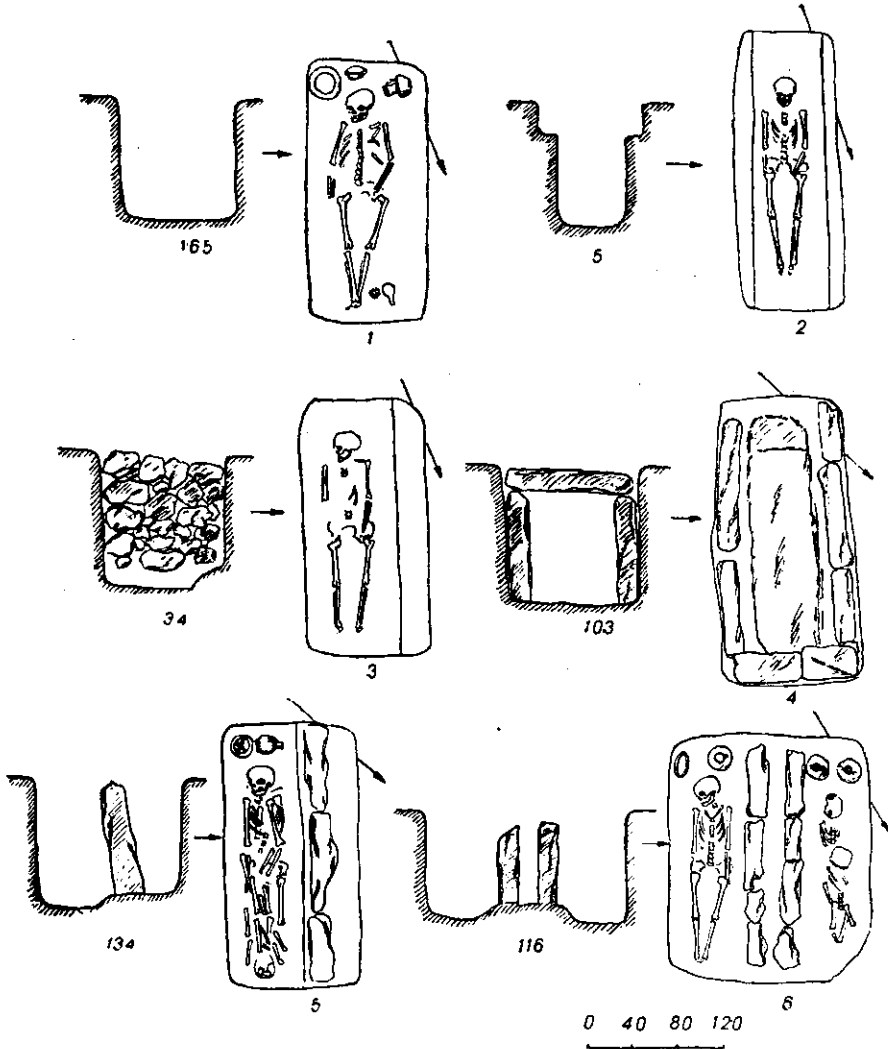

Рис. 2. Плани та розрізи окремих могил.

мені, що мали спеціальне призначення: в могилах № 29 і 39 виявлені давильні камені — тарпани для видавлювання виноградного соку⁴. Дно вхідної ями (колодязя), яке мало від 0,3 до 0,5 м ширини, як правило, на 0,15—0,2 м вище дна підбою (рис. 2, 5).

В деяких могилах було по два підбої, зроблених з обох боків від кам'яного закладу (рис. 2, 6).

³ К. Ф. Смирнов, О погребении роксолан, ВДИ, 1948, № 1.

⁴ Е. В. Веймарн, О виноградарстве и виноделии в древнем и средневековом Крыму, КСИИ, вып. 10, К., 1960, стор. 113, 114.

Могили, викладені плитами, звичайно, споруджувались з дев'яти добре обтесаних кам'яних плит, поставлених на ребро (рис. 2, 4). Торцевих плит, за винятком могили № 90, немає. В шести могилах цього типу простежені сліди дерев'яних колод. В одній з таких могил (№ 103) було виявлено глиняне блюдо — імітація металевого — з горизонтальними вінцями, орнаментованими опуклими лініями і чотирикутним клеймом з зображенням грифона (рис. 3, 11). Це блюдо дозволяє датувати могили кінцем II — початком III ст. н. е.⁵

Аналогічно влаштовані могили були відкриті Н. М. Печонкіним в долині р. Бельбек у 1903—1904 рр. Знайдені в них монети Гордіана III і Деція Траяна також дозволяють датувати ці могили III ст. н. е.⁶

Могили з «заплечиками» являють собою відриту в материковій глині прямокутну вузьку яму, яка на глибині 0,5—0,7 м від сучасної поверхні має земляний уступ шириною 0,1—0,3 м для накладання дерев'яного настилу над покійником. Глибина могильної ями становить 0,8—1,65 м, а довжина 2—2,2 м (рис. 2, 2). В засипці, як правило, помітні сліди тризни.

На території могильника виявлено всього один земляний склеп невеликих розмірів з купольним склепінням і рівною горизонтальною підлогою. В склепі знаходилось 4 кістяки, ноги одного з них схрещені в гомілках.

Збереженість кістяків погана, поховальний інвентар бідний: ніж, чотирикутна залізна пряжка і 6 скляних зстроєних позолочених намистин, яких не досить для точного датування склепу.

Розкопками 1961 р. було знайдено дитяче поховання в амфорі, виготовленій з погано відмученої і слабо випаленої глини, очевидно місцевого виробництва. Амфора лежала на двох ліпних горшках банкової форми, а зверху була завалена камінням. В ній були знайдені намистини, бронзовий браслет і бронзова підвіска — амфориск. Поховання датується I—II ст. н. е.

В могильнику є також 9 могил, хронологічно незв'язаних з усім комплексом. Це звичайні ґрунтові ями, кістяки в яких орієнтовані головою на північ захід або схід, з інвентарем V—VI ст. н. е. Ці могили, що часто перекривали і зруйновували більш ранні поховання, з'явилися уже після загибелі городища, коли на території с. Завітне, очевидно, існувало невелике ранньосередньовічне поселення.

Поховальний обряд. Могильник біля с. Завітне відзначається досить доброю збереженістю: з 209 поховань лише 22 були пограбовані, решта непорушені.

Здебільшого покійника загортали в кошму і клали в могилу на спину витягнутим, головою на південь або південний захід. Нерідко одна або обидві руки зігнуті в ліктях і покладені на тазові кістки. В 15 похованнях ноги були схрещені в ступнях, а в трьох кістяки лежали на правому боці з підігнутими ногами.

В 16 похованнях (6 плитових, 6 підбійних і 4 з засипкою) виявлено сліди дерев'яних колод.

Поховання в колодах широко відомі в перших століттях н. е. серед сарматських пам'яток Нижнього Поволжя і Середнього Подніпров'я. Найявність їх в могильнику біля с. Завітне свідчить про сарматський елемент серед населення цього району⁷.

⁵ Т. Н. Кн и п о в и ч, Краснолаковая керамика первых вв. н. э. из раскопок Боспорской экспедиции, МИА, № 25, 1952, стор. 36, рис. 6.

⁶ Н. М. Печонкин, Раскопки могильника I—V в. н. э. в окрестностях Севастополя, ИТУАК, в. 38, 1905, стор. 29—38.

⁷ М. П. А б р а м о в а, Сарматская культура II в. до н. э. — I в. н. э., СА, № 1, 1959, стр. 55.

Залишки дерев'яних колод відомі в Чорноріченському могильнику II—IV ст. н. е.⁸, а також в могильнику IV—VIII ст. н. е. біля с. Скалисте, Бахчисарайського району⁹.

В 25 могилах лежало по два і більше (до чотирьох) кістяків на спині, один на одному або поруч. В семи випадках поруч з дорослими було дитяче поховання.

В північно-східній частині могильника було виявлено скупчення кісток в овальній ямі довжиною 3 м, шириною 1,5 м і глибиною 1 м. Тут знаходилося не менше як 30 покійників. Це скупчення можна пояснити, очевидно, повторним використанням частини могил, в результаті чого кістяки з них були перенесені в загальну яму.

Аналізуючи обряд поховання, можна зробити висновок, що він був порівняно сталим протягом довгого часу (загальна орієнтація, завертання трупа кошмою, покладення в могилу жертвовної їжі — дрібна рогата худоба, свиня, корова — тризна) і не залежав від типу поховальних споруд.

Інвентар поховань. Розкопки дали численний і різноманітний інвентар, який дозволяє датувати пам'ятку і до деякої міри простежити господарський розвиток, майнову диференціацію та етнічний склад населення, якому належав могильник. Кількість і цінність поховального інвентаря не скрізь однакова, поряд з багатими були і бідні могили.

Майже в усіх похованнях, звичайно, біля черепа, стояли посудини з жертвовною їжею: глечики, червонолакові тарілочки, мисочки або кубки. При великій кількості посудин частина їх знаходилась в ногах покійника. В деяких випадках невеликі червонолакові мисочки були поставлені збоку на рівні тазу або ж тазових кісток.

Панівною формою посуду в могильнику є одноручні червоноглиняні глечики на кільцевій підставці з круглим корпусом, вузьким горлом і відігнутими вінцями. Варіюються лише розміри посудин, висота і товщина горла, форма зливу, форма корпусу (яйцеподібний, округлий, округло-біконічний, кулястий рис. 3, 2—6).

Цікава посудина з могили № 8 (рис. 3, 1). Це — сіроглиняний тонкостінний глечик, вінця якого плавно переходять в припіднятий злив. За формою цей глечик дещо нагадує сарматський ліпний глечик з могильника в Дагестані біля с. Тарки¹⁰. Тут же було знайдено срібний кубок з кулястим корпусом, плоским піддоном і витою ручкою. Опуклий корпус його прикрашає орнаментальний візерунок, що зображує гірлянду листків і дворучну посудину (рис. 5, 1).

Крім керамічних глечикоподібних форм посуду, у великій кількості зустрічаються червонолакові тарілочки і мисочки. Здебільшого на них є клейма у вигляді ступні в сандалії, розетки, пальметки, листка і т. д. Більшість тарілок цього типу відноситься до кінця I — початку II ст. н. е. (рис. 3, 9—10) і має багато спільного з тарілками, які були знайдені в Ольвії, Боспорі, Херсонесі і т. д. В чотирьох випадках на дні було прокреслено графіто. На тарілці з могили № 48 зроблено тампоподібний знак, а на тарілці з могили № 139 було прокреслено ім'я АФОУΣ. Е. І. Соломонік вважає, що це ім'я не грецьке, а місцеве і зустрічається воно у скіфо-сарматського населення¹¹.

⁸ В. П. Бабенчиков, Отчет о раскопках 1950 г. могильника первых веков н. э. Инкерман 2 у с. Черноречье, стор. 7, Зберігається в архіві ІА АН УРСР.

⁹ Дослідження могильника провадилось в 1958—1960 рр. Інститутом археології АН УРСР та Бахчисарайським історико-археологічним музеєм під керівництвом Є. В. Веймарна. Результати розкопок ще не опубліковані.

¹⁰ Е. И. Круляков, Новый памятник древних культур Дагестана, МИА, № 23, 1951, стор. 220, рис. 11, 6.

¹¹ Э. И. Соломоник, Четыре надписи из Неаполя и Херсонеса, СА, XXVIII, 1958, стор. 314. Zgusta, Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste, Praha, 1955, № 595, стор. 295—296.

Близьке ім'я АПФΟΣ було виявлено на Боспорі¹², і на плиті біля с. Голубника Куйбишевського району¹³.

На дні мисочки з могили № 157 у два рядки накреслені літери ЕΥΑ та Φ..., на тарілці з могили № 162—лігатура з двох літер НР. Тарілка з могили № 116 мала овальне клеймо з написом ΡΟΓΕΠΟ. Значний інтерес становлять глечики з могил № 15 і 65. Вони орнаментовані знач-

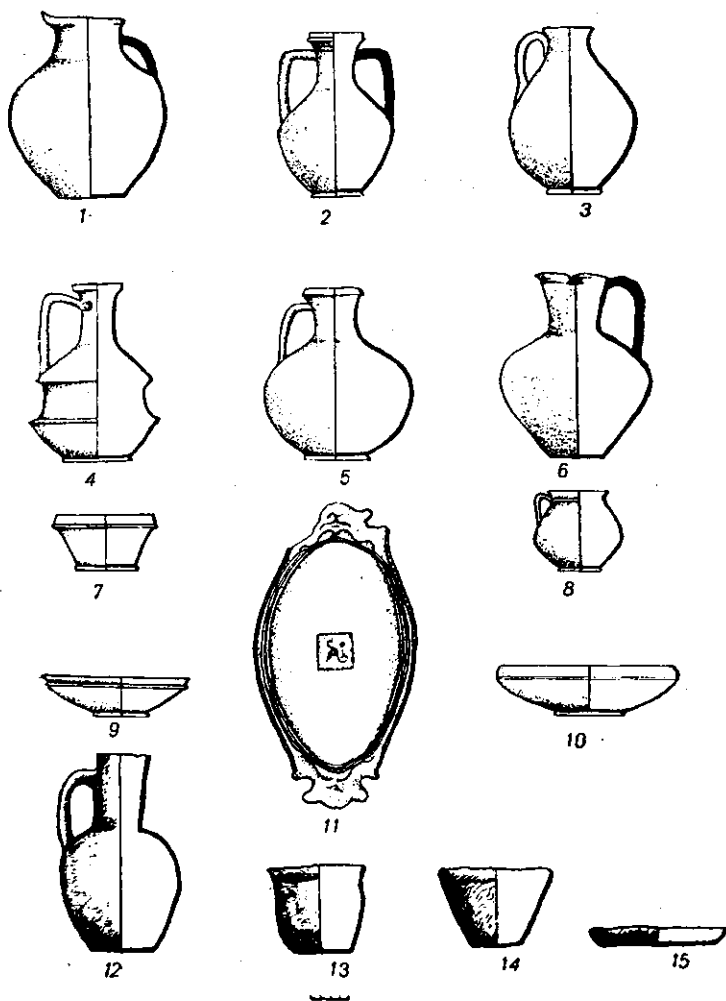

Рис. 3. Кераміка.

ками, написаними білою фарбою. На одному з них (могила № 15) було 4 значки, розташованих на однаковій віддалі один від одного. На думку дослідників, ці значки дуже близькі до сарматських знаків, хоч і не мають прямих аналогій¹⁴. Близький за рисунком і орнамент на дворучному кубку з некрополя Ольвії¹⁵. Глечик з могили № 65 декорований орнаментом у вигляді гірлянди плюща, який був так характерний для

¹² Э. И. Соломоник, вказ. праця, стор. 114.

¹³ Знаходиться в експозиції Кримського обласного краєзнавчого музею, інв. № А 1161.

¹⁴ Э. И. Соломоник, Сарматские знаки Северного Причерноморья, К., 1959, стор. 162.

¹⁵ Б. В. Фармаковский, Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г., ИАК, вып. 8, 1903, стор. 51, рис. 51.

пізньоелліністичного часу, а в Північному Причорномор'ї він зустрічається в могильниках рубежу н. е. (некрополь Фанагорії) ¹⁶.

В деяких похованнях виявлені чашечки з профільованим відхиленим бортиком, косими ледь ввігнутими стінками і плоским піддоном. Інколи на вінцях розміщена стилізована ручка у вигляді S-подібних наліпів. Подібні чашки були виявлені при розкопках Тірітаки і некрополя Ольвії і датуються I ст. до н. е.—I ст. н. е. ¹⁷

Якщо привізна, зроблена на крузі кераміка зустрічається майже в усіх похованнях, то ліпних посудин місцевого виготовлення знайдено було дуже мало. Це пояснюється, очевидно, тим, що ритуал поховання вимагав вміщення в могилу дорогого і переважно імпортного посуду.

Ліпну кераміку могильника можна розділити на дві групи: посуд спеціально виготовлений для ритуальних цілей — курильниці (3) і господарський посуд, використаний в ритуальних цілях — глечики, горшки, тарілки і т. ін.

Дві курильниці були виготовлені з темної глини і мали чорнолощену поверхню. Стінки їх товсті і дещо скошені до низу, мають чотири наліпні валики, з яких верхній є вінцями курильниці, а нижній — продовженням піддона (рис. 4, 21, 22). Подібні курильниці були знайдені при розкопках Ольвії ¹⁸, вони можуть бути датовані першими століттями нашої ери і є, як правило, приналежністю сарматських поховань. Третя курильниця має вигляд мініатюрної світлоглинної кубушки, по якій ідуть два ряди дірочок (рис. 4, 20). Господарські посудини, які були покладені в могили в ритуальних цілях, як правило, виготовлені з погано відмученої глини із значними домішками кварциту (рис. 3, 13—15).

Особливо багатий могильник на предмети прикрас. Це, насамперед персні, звичайно бронзові з вставками із скла і напівдорогоцінних каменів, інколи з гемами (зображення Гермеса, жіночої фігурки в зріст, орла, профільного зображення жінки і т. д.), а також персні із плоского дроту з кінцями у вигляді зміїних голівок, або роздвоєних на чотири завитки.

Знайдені браслети можна розділити на чотири типи: а) браслети із круглого дроту з кінцями, прикутими до обода спіральними оборотами дроту (рис. 4, 1); б) з кінцями, що заходять один за одним; в) з потовщеними кінцями (рис. 4, 2); г) і найбільш численні з кінцями, що зображують голівки змії (рис. 4, 3). Останні становлять близько 60% усіх виявлених в могильнику браслетів. Подібний тип браслетів широко представлений в могильнику Неаполя Скіфського ¹⁹, а також зустрічається в сарматських похованнях від Дону до Кавказу.

Золоті і срібні сережки мали різноманітні форми. В могилі № 65 були знайдені масивні золоті сережки, прикрашені зерню і сканню (рис. 5, 9). Аналогічні сережки були виявлені при розкопках могильника біля с. Золота Балка і в скарбі біля с. Залевки ²⁰. Цікаво відзначити, що ця форма, яка виходить з пізньої античності, жила довгий час, аж до раннього середньовіччя ²¹.

Золоті сережки з могил № 14 і 195 були зроблені із золотого тонковитого кільцями дроту (рис. 5, 7).

¹⁶ И. Д. Марченко, Раскопки восточного некрополя Фанагории, МИА, № 57, 1956, стор. 120.

¹⁷ Т. Н. Книпович, вказ. праця, стор. 310, рис. 9, 5.

¹⁸ № ОЛ 714. Зберігається в фондах Державного Ермітажу, № 22980, 26551, 16556, 25557 — знаходяться в експозиції Одеського археологічного музею.

¹⁹ В. П. Бабенчиков, Некрополь Неаполя скифского, Сб. «История и археология древнего Крыма», Ж., 1957, табл. IX, 8.

²⁰ Зберігається в фондах Державного Ермітажу, № 202117.

²¹ Г. Ф. Корзухина, О технике теснения и перегородчатой эмали древней Руси X—XIII вв., КСИИМК, вып. XIII, 1946, стор. 48, рис. 12, М. Ю. Брайтчевский и Д. Т. Березовец, К истории древнеславянского ювелирного ремесла, КСИИМК, вып. 53, 1954, стор. 25, рис. 13, 4—5.

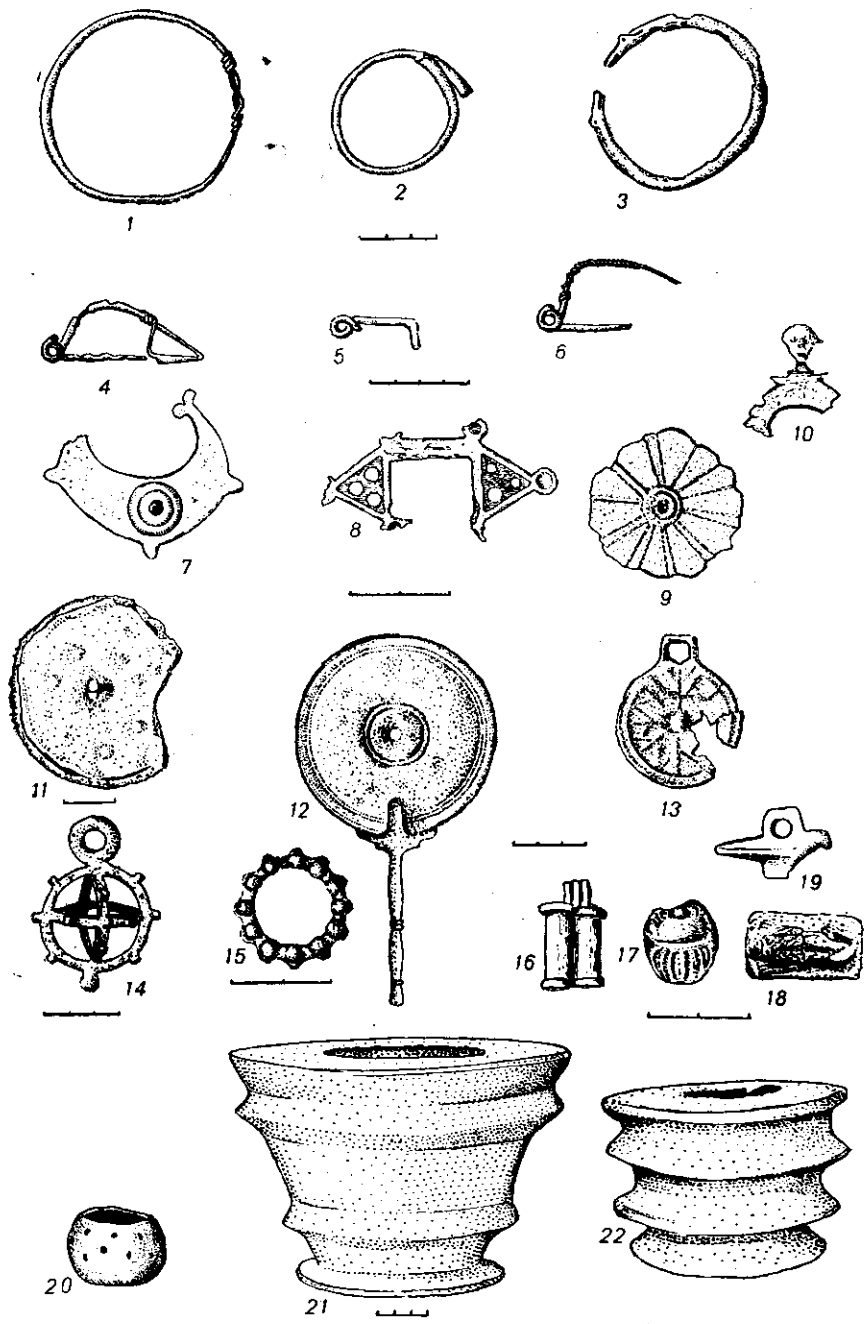

Рис. 4. Прикраси та предмети туалету.

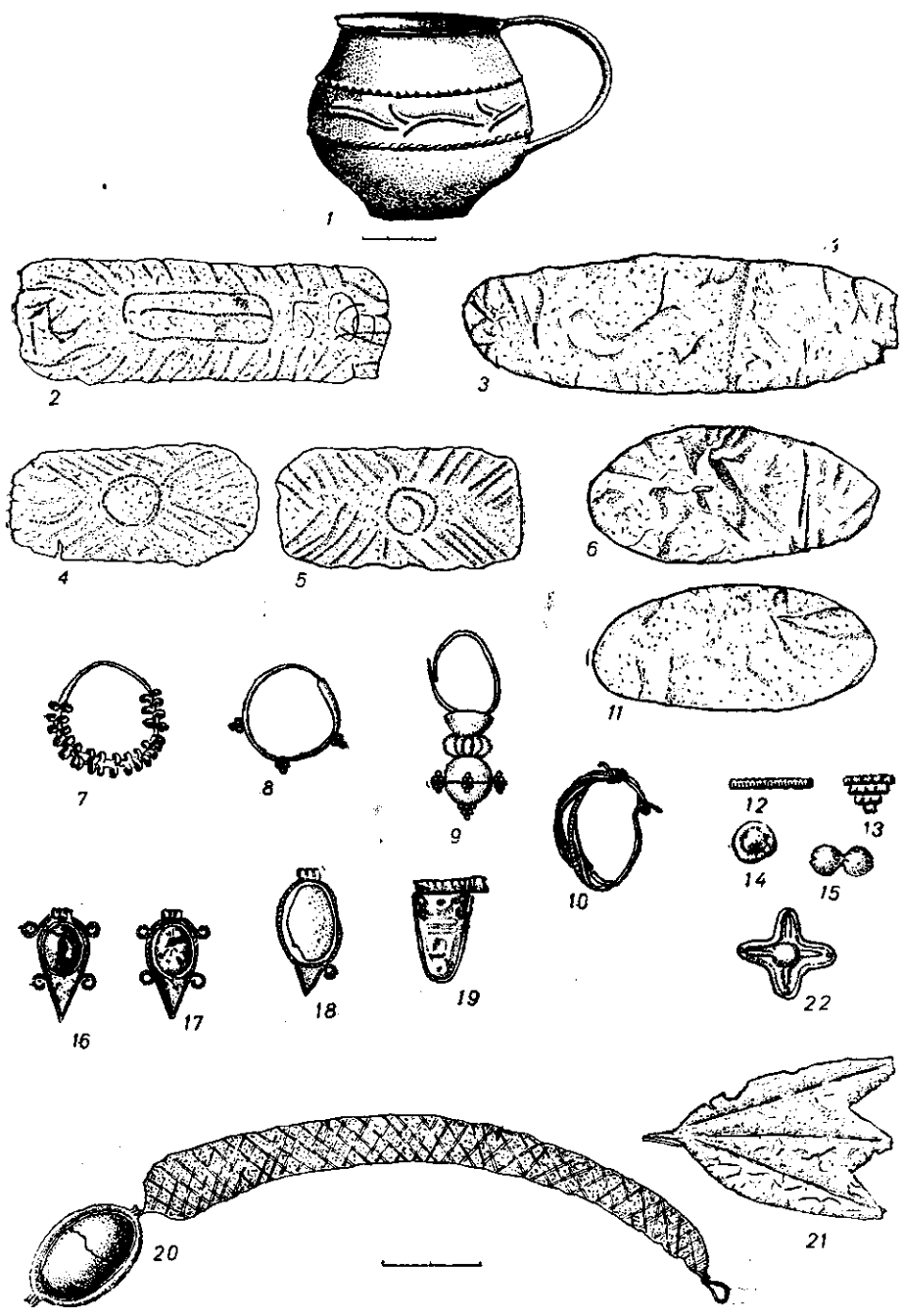

Рис. 5. Прикраси із дорогоцінних металів

Срібні сережки мають більш просту форму. Вони виготовлені із круглого в поперечнику дроту, з петелькою на одному кінці і гачком на іншому.

Фібули, які були знайдені в більшості поховань, можна розділити на 4 групи.

1. Найчисленніша група фібул пізньолатенського типу із круглого дроту, з підв'язним приймачем (рис. 4, 4). Цей тип був дуже поширений на півдні СРСР і існував довгий час. Він має ряд варіантів: а) фібули з дужкою, спірально обмотаною круглим дротом (рис. 4, 6); б) з орнаментом у вигляді змії; в) мініатюрні фібули з пластинчастою дужкою сферичної форми з підв'язним приймачем. Аналогічні фібули зустрічаються в багатьох могильниках Криму, Неаполя Скіфського, Чорноріченського, Херсонеського та Пантікапейського²².

До другої групи можна віднести фібули з високим приймачем, що загнутий на кінці для прийому голки. У верхній частині приймач прикрашений відростком або колечком, а пластинчаста дужка часто має орнамент у вигляді заглиблених ліній або смуг. Цей тип зустрічається з добре датованою керамікою кінця I — початку II ст. н. е.

Третя група фібул — з колінчастою дужкою датується II і початком III ст. н. е. (рис. 4, 5). Вони широко відомі в Кримських могильниках II—IV ст. н. е. в районі Інкермана і Чорної річки²³.

Четверта група — це фібули з фігурним щитком у вигляді розетки, пальметки, півмісяця, колицата, пташки, фібули з зображенням людської або лівової голови (рис. 4, 7, 9, 10). Деякі фібули цієї групи мають аналогії з ольвійськими і датуються першими століттями н. е. Фібулі, прикрашені емаллю, що була знайдена в могилі № 43, дуже близька фібула з Чорноріченського могильника, яка датується II—IV ст. н. е.²⁴

Могильник дав безліч золотих, срібних та бронзових фігурних бляшок. Всі вони прикрашали одяг похованих і нашивались, як правило, на комір, чохла, поділ або край накидки, яка спускалась з голови на спину і плечі. Круглі, у вигляді зірочок і гофрованих трубочок (рис. 5, 12—15, 22), вони інколи становили певний візерунок. У могилі № 182 знайдено рештки штанів похованого, обшиті шкіряними смугами, прикрашеними бронзовими умбоновидними бляшками. Такі нашивні бляшки мали поширення серед сарматського населення. У великій кількості вони знайдені також в некрополях Херсонеса і Боспора²⁵.

В могилах було виявлено близько 5000 намистин, різноманітних за формою, розміром і матеріалом. Часто вони становили ціле намисто або були покладені в могилу по одній-дві. В багатьох похованнях були знайдені намистини із скла з позолотою, із сердолика, кристалю і халцедона, єгипетської пасти і смальти. Намисто з цих матеріалів було дуже поширене в перші століття н. е. в Північному Причорномор'ї і існувало аж до раннього середньовіччя.

Значний інтерес являють і різноманітні за формою лігнітові намистини. Здебільшого вони мають циліндричну форму, а інколи з обох боків прикрашені золотими обідками.

В особливу групу можна виділити предмети ритуального призначення. До них відносяться підвіски з єгипетської пасти у вигляді фігурок лежачих левів, скарабеїв, голів Горгони, спаяних відерець, грона винограду і т. д. (рис. 4, 16—18). Такі підвіски мали поширення в Пів-

²² А. І. Фурманська, Фібули з розкопок Ольвії, Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 87, табл. VI, VII; В. П. Бабенчиков, вказ. праця, стор. 135, табл. IX.

²³ Колекція зберігається в фондах Бахчисарайського історико-археологічного музею, Інв. № 5534, 5589.

²⁴ Зберігається в фондах Бахчисарайського історико-археологічного музею, Інв. № 5594.

²⁵ Н. В. Пятшова, Ювелирные изделия Херсонеса, М., 1956, табл. I, 16, 33.

нічному Причорномор'ї в перші століття н. е.²⁶ В чотирьох похованнях знайдені бронзові підвіски у вигляді людських фігурок і ритуальних сокирок. В деяких похованнях знайдені дзеркала-підвіски з світлого сплаву, з ручкою-петелькою, орнаментом у вигляді заглиблень, що перетинаються, а також з валиком по краю дзеркала.

Дзеркала-підвіски поміщались цілими в ногах покійника або біля плечей. Інший вид ритуальних дзеркал з тонкого бронзового листа, порівняно великих розмірів (діаметром до 10 см) клали в могили розбитим.

Звичай класти в могили дзеркала-підвіски, а також бронзові розбиті дзеркала є приналежністю сарматського поховального ритуалу I—III ст. н. е.

В могилі № 7 було виявлено бронзове дзеркало діаметром 19 см, з невисоким валиком по краю. Близькими аналогіями йому можуть бути дзеркала прохорівського типу з курганів Заволжя. Зустрічаються вони і в сарматських похованнях Кубані та Криму²⁷. В могилі № 93 плоский диск бронзового дзеркала античного типу був прикріплений до тонкої фігурної ручки (рис. 4, 12). Подібні дзеркала зустрічались при розкопках Неаполя Скіфського і можуть бути датовані II ст. н. е.²⁸

Скляні і глиняні бальзамарії звичайно розміщувались в ногах похованого. В двох випадках це були флакончики з рожевого скла. Такі ж бальзамарії зустрічаються в Пантікапейському могильнику і в могильниках Кавказу.

Кістяні коробочки для рум'ян — піксіди циліндричної форми були знайдені в могилах № 93, 134, 140. Інколи для таких цілей використовувались стулки раковин устриці.

Значний інтерес являють лицеві пластини з тонкого листового золота. Три таких пластини мають прямокутну форму. На наочниках врізними лініями прокреслені очні яблука і рисочки, які зображують вії, на нагубнику помічено рот, поруч з яким прокреслений знак у вигляді спіральних завитків (рис. 5, 2, 4, 5). Пластини овальної форми не мають врізних прокреслень (рис. 5, 3, 6, 11). Аналогічні пластини були виявлені в Херсонеському некрополі і в мавзолеї Неаполя Скіфського, вони ж зустрічаються в Пантікапеї і Ольвії. Такі ж пластинки широко відомі в сарматських районах аж до Прикам'я²⁹. Деякі дослідники вважають, що в останні століття до н. е. ці пластини проникли в Північне Причорномор'я із сходу через Кавказ і поширились серед місцевої знаті³⁰.

В похованнях могильника нерідко зустрічались бронзові дзвіночки у вигляді напівсферичного пірамідального ковпачка з язичком, а також бронзові кільця різних діаметрів з шишечками на ободку. В розташуванні останніх немає певного порядку: вони знайдені і біля грудної клітки, і в ногах, і біля кистей рук і т. д. Такі колечки, очевидно, мали ритуальний характер. Вони зустрічались в багатьох сарматських могильниках Прикубання, Придоння, Приуралля і України, а також в пізноскіфських могильниках Криму (рис. 4, 15). Формочки для відливання таких кілець були знайдені в Ольвії³¹.

В могильнику широко представлені знаряддя праці: бруски, голки, наперстки, кресала, ножі і т. д. (рис. 6). Останні були покладені майже в

²⁶ Э. А. Симонович, Египетские вещи в могильнике Неаполя Скифского, СА, № 1, 1961, стор. 270.

²⁷ МАР, № 37, IV, 1918, табл. II, 3, 4; ИАК, вып. I, стор. 102, рис. 25.

²⁸ П. Н. Шульц, Мавзолей Неаполя Скифского, М., 1954, табл. XVII, 1, 4, стор. 78, 79.

²⁹ ОАК за 1898 г., стор. 47, рис. 82.

³⁰ Н. Н. Погребова, Золотые лицевые пластины из погребений мавзолея Неаполя Скифского, сб. История и археология древнего Крыма, К., 1957, стор. 142—154.

³¹ Ю. В. Куренко, Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы, СА, № 1, М., 1959, стор. 46.

кожному похованні разом з посудом з ритуальною їжею. Інколи ножі знаходились на стегнових і ліктьових кістках (могили № 16, 119) або ж на кістках тазу (№ 106). В деяких могилах були знайдені ножі скіфського типу з горбатою спинкою (рис. 6, 3—5).

В багатьох могилах біля кистей рук виявлені глиняні і алебастрові прясла. Деякі з них були прикрашені прокресленими рисунками, які зображують коней, оленів і т. д. (рис. 6, 10).

В могильнику знайдено багато таких предметів, які є яскравим свідченням значної майнової нерівності. Це насамперед ключики (рис. 6, 12, 13), поруч з якими були знайдені окови шкатулок, що являли собою бронзові або срібні пластини з прорізами для ключа і залишками цвяшків (рис. 6, 14). Такі ключики характерні для інвентаря могильників міського і напівміського типу, в яких раніше і яскравіше, ніж в сільських, проявляється розвиток приватної власності.

Цілий ряд могил дають нам знахідки монет: шість бронзових херсонеських оболов 79—96 р. і один тетрасарій 79 р. н. е. Бронзова монета, знайдена в могилі № 157, може бути датована IV ст. до н. е.

Особливий інтерес являють 2 стели з вапняку, знайдені на території могильника і його околиць. Ці стели є унікальними пам'ятками, які не мають собі прямих аналогій³².

Судячи з характеру інвентаря, знайденого поруч з першою стелою, її можна датувати I—II ст. н. е. За стилем зображення вона скоріше всього може бути пов'язана з колом сарматських пам'яток.

Друга стела має багато спільних рис з зображенням таврів на херсонеських надгробних плитах II—III ст. н. е. Ця обставина зближає її з колом пам'яток пізньотаврської культури і дозволяє датувати першими століттями н. е.³³

* * *

Серед кримських некрополів пізньоантичного часу могильник біля с. Завітне, щодо кількості досліджених поховань і кількості матеріалу, знайденого в них, можна поставити слідом за некрополями Пантікапея, Херсонеса і Неаполя Скіфського. Наукова його цінність підвищується ще і тим, що він зв'язаний з досліджуванним городищем Алма-Кермен.

Серед одночасних йому могильників Криму могильник біля с. Завітне відзначається своєрідністю поховальних споруд і майже повною відсутністю склепів. У могильнику Неаполя Скіфського, могильнику біля с. Красногорське (Нейзац), а особливо в ранньосередньовічних могильниках біля с. Скалисте, такі склепи представлені добре.

Різноманітність типів поховальних споруд і антропологічні матеріали могильника дозволяють говорити про етнічну неоднорідність населення цього району³⁴.

В середині I тисячоліття до н. е. дана територія була заселена таврами. На глинястих горбах, що тягнуться з південного заходу на північний схід і підходять до третього пасма Кримських гір, в 1959 р. було виявлено сліди таврського поселення. Це — кругла господарча яма, заповнена вуглинками, попелом, кістками собаки і коня, ліпною керамікою з лощеною поверхнею і гребінцевим орнаментом і т. д.

Велику кількість такої кераміки, яка, очевидно, потрапила із культурного шару таврського поселення, виявлено в засипці деяких могил перших століть н. е.

³² Н. А. Богданова, Две стелы из могильника у с. Заветное в Крыму, СА, № 2, 1961, стор. 249—252.

³³ Про це докладно див. в нашій статті, СА, № 2, 1961, стор. 251.

³⁴ Антропологічний матеріал досліджувала співробітниця відділу античної і середньовічної археології Інституту археології АН УРСР К. Ф. Соколова.

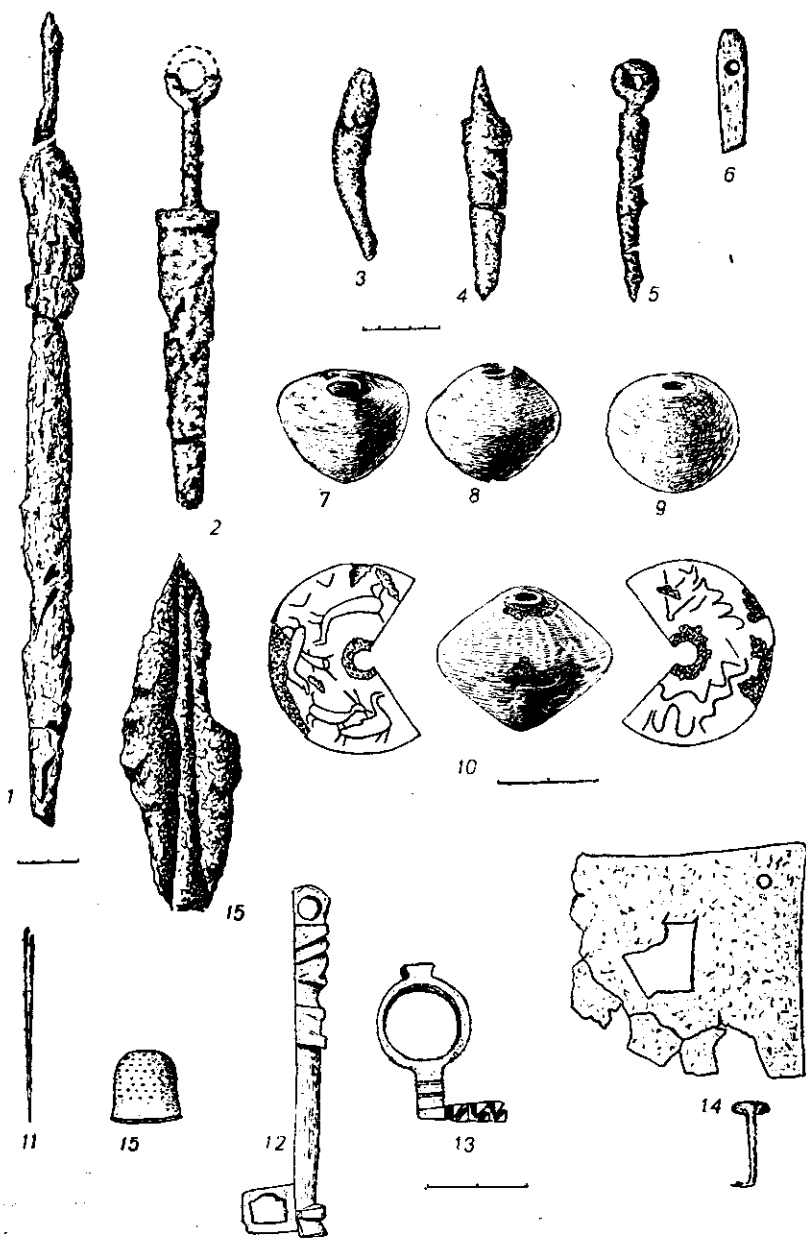

Рис. 6. Зброя, знаряддя праці, побутові предмети.

Сліди другого таврського поселення виявлені в нижніх шарах скіфського городища Алма-Кермен.

У зв'язку з цим таврський етнічний елемент в похованнях перших століть н. е. простежується як в ритуалі поховань і знахідок, так і в антропологічному матеріалі (поховання в простих ґрунтових могилах в скорченому положенні, наявність плитових могил, а також браслети з потовщеними кінцями).

Більш чітко простежуються риси, характерні для кримських поховань пізніх скіфів: засипки і насипи з каміння над могильними ямами (40% усіх могил), ножі з горбатыми спинками і т. д.

Сарматський етнічний елемент в могилах представлений слабше, ніж таврський і скіфський, хоч риси сарматської культури і більш помітні. Це пояснюється очевидно тим, що сармати лише з кінця II ст. до н. е. стали відігравати помітну роль в житті населення Кримського півострова і природно не могли залишити глибокого сліду в етнічному складі населення. Зате їх культурний вплив у цей час був досить сильний. Проявився він краще всього в ритуалі поховань: могили з «заплечиками», квадратна могила, могили з підбоями і т. д. (які відомі в Кубанських і східно-приазовських сарматських могильниках), а також в наявності дерев'яних колод, культу очищення вогнем, схрещування ніг, розбивання дзеркал і т. д. Про сильний вплив сарматської культури свідчать також і речі сарматського походження: дзеркала прохорівського типу, дзеркала-підвіски, ліпні курильниці, кільця з шишечками, стела і т. д.

Сарматський культурний вплив, очевидно, проникав в південно-західний Крим через південні області України. Такий висновок базується як на однаковості ритуалу поховань, так і на однаковості речового матеріалу в могильниках південної України і Криму³⁵. В порівнянні з іншими могильниками Криму в тому числі і могильником Неаполя Скіфського, могильник біля с. Завітне має більш помітні сліди сарматської культури.

Римський етнічний елемент в могильнику не простежується ні в ритуалі поховання, ні в антропологічному матеріалі, хоч стоянка римських легіонерів на городищі Алма-Кермен в кінці II і початку III ст. н. е. безперечно була (черепиця Клавдієва легіона і т. д.). Це можна пояснити або ж існуванням окремого могильника для римських легіонерів, або ж короткочасністю їх перебування.

Антропологічні дослідження виявили також і південний—екваторіальний етнічний елемент в складі населення могильника.

На основі багатого речового матеріалу, знайденого в могильнику, можна зробити деякі висновки про господарське і культурне життя населення городища Алма-Кермен, а також про роль цього городища в пізньоскіфській державі Криму.

I. Наявність значного процента малоазійської і херсонеської привозної кераміки, привозних прикрас, херсонеських і боспорських монет тощо свідчать про те, що поселення Алма-Кермен, яке знаходилося на шляху із Неаполя Скіфського в Херсонес, відіграло значну роль як торговий посередник цих двох центрів Криму.

II. Виявлені в могильнику виноградні давильні, шкаралупа грецького горіха, зерно і жорна, кістки дрібної і великої рогатої худоби свідчать про зайняття населення садівництвом і виноробством, землеробством і скотарством.

III. На відміну від некрополя і мавзолея Неаполя Скіфського могильник біля с. Завітне дав незначну кількість предметів озброєння: 3

³⁵ М. І. Вязмітіна, В. А. Іллінська та ін., Кургани біля с. Ново-Пиліпівка і радгоспу Аккермень, АП, т. VIII, К., 1960; Є. В. Махно, Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-Кам'янци, АП, т. IX, К., 1960.

меча, 1 наконечник списа, 2 наконечники стріли. Кінських поховань, яких так багато в Неаполі Скіфському, не було виявлено.

Ця обставина дає підставу говорити про те, що могильник залишило мирне населення скіфської держави, яка в III ст. н. е. зазнала тяжкого удару. На користь такого припущення говорить як матеріал нашого могильника і городища Алма-Кермен, так і матеріали інших пізньоскіфських городищ Криму.

РЕЗЮМЕ

С 1953 г. в окрестностях с. Заветное в 13 км на северо-восток от Бахчисарая исследовался большой могильник.

Наиболее ранние захоронения датируются I в. до н. э. — I в. н. э., а поздние — III в. н. э. Большинство могил датируются II в. н. э.

Раскопками исследовано 209 могил. По типу погребальных сооружений они делятся на 7 групп: грунтовые прямоугольные ямы, могилы с каменными засыпками и насыпями, подбойные могилы, могилы, обложенные с боков и перекрытые сверху каменными плитами, могилы с «заплетиками», склепы, захоронения в амфорах. Преобладают (около 60%) грунтовые прямоугольные ямы с каменными засыпками.

Могильник отличается хорошей сохранностью (из 209 раскопанных погребений, только 22 ограблены), здесь четко прослеживается погребальный обряд. В большинстве случаев покойника, завернутого в кошму, клали в могилу в вытянутом положении, головой на юг или ЮЗ. Нередко одна или две руки согнуты в локтях и положены на бедра. В 15 случаях наблюдается скрещивание ног в ступнях, а в трех могилах кости лежали на правом боку с подогнутыми ногами. В 16 могилах выявлены следы деревянных колод. Раскопки дали многочисленный и разнообразный инвентарь. Почти все захоронения сопровождалось сосудами, часть из которых заполнялась жертвенной пищей. Кроме того, здесь были предметы украшения (золотые и серебряные сережки, бронзовые перстни и фибулы, бусы, фигурные бляшки из золота, серебра и бронзы, подвески и т. д.), орудия труда (бруски, иголки, кресала, ножи, прясла), незначительное количество предметов вооружения. Разнообразие типов погребальных сооружений и антропологические материалы могильника свидетельствуют об этнической неоднородности этого района. Здесь есть элементы населения таврского, позднескифского, сарматского.